

Шевчук О.О., асп.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ ‘НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ’ В ЗАХІДНО-ГЕРМАНСЬКИХ ТА СХІДНОСЛОВ’ЯНСЬКИХ МОВАХ

Стаття присвячена зіставному аналізу лексико-семантичної групи ‘населений пункт’ в західно-германських та східнослов’янських мовах; виділяються аломорфні та ізоморфні риси зазначеного ЛСГ; аналізується семна структура конститuentів.

Ключові слова: ЛСГ, населений пункт, архісема, сема, аломорфізм, ізоморфізм.

Статья посвящена анализу лексико-семантической группы ‘населенный пункт’ в западно-германских и восточнославянских языках; выделяются аломорфные и изоморфные черты ЛСГ; анализируются семная структура конститuentов.

Ключевые слова: ЛСГ, населенный пункт, архисема, сема, аломорфизм, изоморфизм.

The article deals with the analysis of the lexical-semantic group ‘inhabited location’ in West Germanic and East Slavic languages; allomorphic and isomorphic features of the above LSG are singled out; the semantic structure of the constituents are analyzed.

Key words: LSG, inhabited location, archseme, seme, allomorhizm, isomorhizm.

Лексична семантика протягом декількох останніх десятиліть перебуває в центрі уваги вчених-мовознавців [див., напр., Апресян 1995, 11]. Розвідки у цій галузі пов’язані з усвідомленням того факту, що аналіз значення представляє собою загальнонаукову проблему, від розв’язання якої залежить успішний розвиток лінгвістики [Гак 1977, 10].

Серед учених, які присвятили свої дослідження зазначеній проблематиці, найвагоміших результатів досягли О.С. Кубрякова, М.В. Нікітін, Г.А. Уфимцева [Кубрякова 2009, 6; Никитин 1988, 5-7; Уфимцева 1974, 66]. В Україні цією проблематикою займаються, зокрема В.В. Левицький, О.О. Селіванова [Левицький 2009, 70; Селіванова 2008, 70].

Системність лексики чітко простежується у феномені структурованих лексичних множин, зокрема у лексико-семантичних групах (ЛСГ). Цей факт пояснює вагомих

інтерес до проблем семантики слів, що утворюють різні ЛСГ. Основну увагу при цьому приділяють обсягу й складу ЛСГ, побудові її одиниць, лексико-семантичним зв'язкам і особливостям функціонування слів-компонентів ЛСГ у мові й мовленні.

ЛСГ тлумачать як виокремлене об'єднання слів, члени якого мають однаковий граматичний статус і характеризуються однорідністю смислових відношень – відношень синонімії, гіпонімії, гіперонімії, часткового смислового перетину. Це об'єднання слів, яке позначає поняття, що розрізняються ступенем вияву якості, ознаки, дії та протиставлені за якостями ознаки, дії, предмета, явища [Уфимцева 1986, 14; Шмелев 1973, 9].

Наше дослідження присвячене аналізу структур ЛСГ 'населений пункт' в західно-германських та східнослов'янських мовах. **Метою** розвідки є виявлення ізоморфних та аломорфних рис зазначеної ЛСГ у мовах, що зіставляються.

Предметом дослідження є семна структура лексичних одиниць на позначення 'населеного пункту', **об'єктом** розвідки є складники ЛСГ 'населений пункт' в західно-германських та східнослов'янських мовах. **Матеріал** дослідження складають тлумачні та енциклопедичні словники мов, що зіставляються.

Обрані мови дозволяють нам, з одного боку, виявити ступінь схожості, що демонструють близько споріднені та неблизько споріднені мови, а, з іншого, – розкрити аломорфізм у семній структурі лексичних одиниць, що входять до ЛСГ 'населений пункт' як такий, що відображає розбіжності у менталітеті народів, що зумовлює наукову новизну розвідки.

На основі методу аналізу словникових дефініцій конститuentів ЛСГ 'населений пункт' виділяємо лексеми та семи, що є компонентами значення [Попова, Стернин 2010, 49]. **Сема** є елементарним компонентом значення, а також одиниці, що є компонентом семи і відображає певні ознаки предмета чи об'єкта [Попова, Стернин 2010, 48]. Слідом за В.Г. Гаком термін *архісема* використовуємо для позначення інтегральної семи, що є спільною для групи слів, які порівнюються. До поняття *архісеми* також включаємо будь-які семантичні ознаки, притаманні класам об'єктів [Гак 1977, 14].

Семний аналіз конститuentів ЛСГ мов, що зіставляються, дозволяє виділити сему 'міський тип поселення' у структурі семем ЛСГ, що є ізоморфною рисою. Лексема *містечко* (*селище міського типу* переважно в Україні та Білорусі [Бусел 2005, 679]) актуалізує в українській мові сему 'міський тип'. Наступна лексема, *селище (населений пункт міського типу, розташований поблизу міста або фабрики, заводу* [Бусел 2005, 1304]) також актуалізує дану сему, але лише в іншому значенні.

Лексеми, що в російській мові актуалізують сему 'міський тип': *местечко* – в Україні *и Белоруссии* – *большое селение городского типа* [Ушаков]; *посад* – *поселок городского типа (дореволюц.)* [Ушаков]; *посёлок* – *небольшое поселение городского типа* [Ефремова].

Водночас, зазначена сема 'міський тип поселення' не визначається у словникових дефініціях української лексеми *місто* (*великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр* [Бусел 2005, 679]) та російської лексеми *город* (*крупный населенный пункт, административный, торговый, промышленный и культурный центр*), а характер населеного пункту визначається семами 'центр', 'розмір', 'тип управління', 'тип діяльності'. З іншого боку, аналіз словникових дефініцій лексем *місто* – *город* свідчить про спільність фрагменту мовної та концептуальної картин світу

українського та російського народів, пов'язану з особливостями використання назв на позначення такого населеного пункту.

У західно-германських мовах сема 'міський тип поселення' наявна в словникових дефініціях конституентів досліджуваного ЛСГ через інші лексеми. Так, наприклад, в сучасній англійській мові ця сема визначається за допомогою лексеми *town* та *city* у словах: *borough – British a town (as distinct from a city) with a corporation and privileges granted by a royal charter* [Oxford Dictionaries]; *burg – an ancient or medieval fortress or walled town; North American informal a town or city* [Oxford Dictionaries]; та у лексемі *township – Australian /NZ a small town* [Oxford Dictionaries]. У свою чергу, лексема *city* також визначається за допомогою лексеми *town* та існує в британському варіанті англійської мови: *city – British a town created a city by charter and usually containing a cathedral* [Oxford Dictionaries]. Аналіз словникової дефініції лексеми *town* показує, що остання актуалізує сему 'міський тип поселення' та визначається як група об'єднаних домівок, магазинів та заводів, що за розміром займає проміжне положення між *village* and *city*: *town – a large group of houses, shops, factories, etc., smaller than a city and larger than a village, urban* [Collins Dictionary of the English Language 1986, 1610].

Лексеми, що в німецькій мові актуалізують сему 'міський тип поселення': *Krähwinkel – der abwertend spießbürgerliche Kleinstadt oder Gesinnung* [Das „Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache]; *Landgemeinde – ein kleiner Ort auf dem Lande* [Langenscheidts Großwörterbuch 2008, 631]; *Städtchen – kleine Stadt* [Wahrig Deutsches Wörterbuch 2002, 1215]; *Umland – umliegendes, umgebendes Land; ~ einer Stadt* [Wahrig Deutsches Wörterbuch 2002, 1320]. Як свідчать визначення словникових дефініцій зазначених лексем, то лексеми *Ort* та *Stadt* мають сему 'розмір'. Лексема *Ort (Ortschaft, Stadt* [Duden 2006, 1107]) визначається через лексему *Stadt (größere, dicht geschlossen Siedlung, die mit bestimmten Rechten ausgestattet ist u. den verwaltungsmaßigen, wirtschaftlichen u. kulturellen Mittelpunkt eines Gebietes darstellt; große Ansammlung von Hausern (u. öffentlichen Gebäuden), in der viele Menschen in einer Verwaltungseinheit leben* [Duden 2006, 1448]), яка, у свою чергу, актуалізує архісему 'населений пункт', характер якої визначається семами 'центр', 'розмір', 'тип управління', 'тип діяльності'.

Під час аналізу конституентів ЛСГ 'населений пункт' у східнослов'янських мовах виділено сему 'неміський тип поселення', яка, у свою чергу, є наявною лише в українській мові у дефініції лексеми *село (населений пункт (звичайно великий) неміського типу, жителі якого займаються перев. обробіткою землі* [Бусел 2005, 1305].

Неміський тип поселення в українській мові визначається семою 'тип місцевості' (*селище – населений пункт у сільській місцевості* [Бусел 2005, 1304]) або через використання у словникових дефініціях інших лексем. Наприклад, лексема *виселок* визначається через лексеми *селище, поселення* із актуалізацією семи 'розмір' і архісеми 'населений пункт' як невелике *селище, яке виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого населеного пункту, а також поселення людей на новому місці* [Бусел 2005, 150]. Лексеми *присілок* та *слобода* визначаються через лексему *село*, актуалізують сему 'розмір': *присілок – невелике село, розташоване поблизу більшого, або частина великого села* [Бусел 2005, 1130]; *слобода – велике село, селище* [Бусел 2005, 1344]; а лексема *хутір* визначається через лексеми *селище* і актуалізує сему 'розмір': *хутір – невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей із сіл, козачих станиць тощо; виселок* [Бусел 2005, 1576].

У російській мові неміський тип поселення визначається як *крестьянский поселок* або *крестьянское селение*: *выселок* – *крестьянский поселок на новом месте, выделившийся в порядке землеустройства из многодворного селения* [Ушаков]; *деревня* – *крестьянское селение* [Ожегов 1995, 157]; *село* – *большое крестьянское селение (в настоящее время – административный центр сельского района)* [Ожегов 1995, 699]; *хутор* – *в южных областях: крестьянский поселок, селение* [Ожегов 1995, 859]. Аналіз зазначених словникових дефініцій показує, що в російській мові неміський тип поселення асоціюється із жителями (*крестьянин – сельский житель, занимающийся возделыванием сельскохозяйственных культур и разведением сельскохозяйственных животных как своей основной работой* [Ожегов 1995, 300]). Крім того, такі лексеми, як *весь*, *селение*, *сельцо* актуалізують сему ‘неміський тип поселення’ через використання інших лексем у словникових дефініціях: *весь – деревня, село* [Ушаков]; *селение – населенный пункт – село, поселок* [Ожегов 1995, 699]; *сельцо – в старину: небольшая деревня при помещичьей усадьбе; сейчас вообще небольшая деревня* [Ожегов 1995, 699].

В англійській мові сема ‘неміський тип поселення’ актуалізується у цілому ряді лексем і визначається як поселення за межами міської території: *country – districts and small settlements outside large urban areas or the capital* [Oxford Dictionaries]; сільська місцевість: *countryside – the land and scenery of a rural area* [Oxford Dictionaries]; *village – a group of houses and associated buildings, larger than a hamlet and smaller than a town, situated in a rural area* [Oxford Dictionaries]; *estate – British an area of land and modern buildings developed for residential, industrial, or commercial purposes; an extensive area of land in the country, usually with a large house, owned by one person, family, or organization.* [Oxford Dictionaries]; земля, що використовується з сільськогосподарською метою: *farm – an area of land and its buildings, used for growing crops and rearing animals* [Oxford Dictionaries]; або визначається опосередковано як поселення менше за село: *hamlet – a small settlement, generally one smaller than a village, and strictly (in Britain) one without a church* [Oxford Dictionaries].

У німецькій мові неміський тип поселення визначається через лексему *Dorf*: *Flecken – eine kleine Ortschaft ≈ Dorf* [Langenscheidts Großwörterbuch 2008, 358]; *Ortschaft – Gemeinde, Siedlung, Dorf* [Wahrig Deutsches Wörterbuch 2002, 961] або семою ‘розмір’ *Dörfchen – kleines Dorf* [Wahrig Deutsches Wörterbuch 2002, 357]; *Ansiedlung – ein ziemlich kleines Dorf* [Langenscheidts Großwörterbuch 2008, 39]; *Weiler – ein kleines Dorf mit nur wenigen Häusern* [Langenscheidts Großwörterbuch 2008, 1168]. У свою чергу, лексема *Dorf* актуалізує аргісему ‘населений пункт’, характер якої визначається семою ‘тип місцевості’: *Dorf – kleinere geschlossene, vorwiegend bäuerliche Siedlung auf dem Lande* [Das „Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache”];

Таким чином, семний аналіз конститuentів ЛСГ ‘населений пункт’ дозволяє виділити семи ‘міський / неміський тип поселення’ у структурі семем ЛСГ мов, що зіставляються. У західно-германських та східнослов’янських мовах досліджуванні семи актуалізуються словникових дефініціях або містяться у визначеннях опосередковано через інші лексеми, які у своїй семній структурі їх актуалізують. У той же час, характер населеного пункту визначається семами ‘центр’, ‘розмір’, ‘тип управління’, ‘тип діяльності’, ‘тип місцевості’. Аломорфною рисою є відсутність у конститuentів досліджуваного ЛСГ у російській мові прямого відтворення семи ‘неміський тип поселення’ у словникових

дефініціях, натомість у визначенні використовуються інші конституенти ЛСГ (наприклад, деревня, село, посёлок) та відносний прикметник ‘крестьянский’; в українській мові використання у словникових дефініціях семем інших конститuentів ЛСГ ‘населенный пункт’ (наприклад, селище, село).

Подальші перспективи дослідження пов’язуються із залученням матеріалу інших західно-германських та східнослов’янських мов, а також аналізу інших сем ЛСГ ‘населенный пункт’ та виявленням ізоморфних та аломорфних рис у системних угрупованнях лексики не близько споріднених мов.

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том I. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю.Д. Апресян. – 2-издание, исправленное и дополненное. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 464с. 2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. 3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология / В.Г. Гак. – М., Междунар. отношения, 1977. – 247 с. 4. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. [Электронный ресурс] / Т.Ф. Ефремова. – Режим доступа до словн. : <http://www.slovopectia.com/15/192-0.html> 5. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Отв. ред. Е.А. Земская; Предисл. В.Ф. Новодрановой. Изд. 3-е. – М.: Книжный дом «Либерком», 2009. – 208 с. 6. Левицкий В.В. Семантические дериваты индоевропейских корней со значением «РЕЗАТЬ» / В.В. Левицкий // STUDIA GERMANICA ET ROMANICA: Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання : зб. наук. праць. – Донецьк, 2009. – Том 6, № 1 (16). – 2009. – С. 69-78. 7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с. 8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка : 80000 слов фразеологических выражений / Рос. АН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 2-е испр. и доп. – М.: АЗЪ, 1995. – 928 с. 9. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания: Учебное пособие – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 176 с. 10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с. 11. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка / А.А. Уфимцева. – Москва: Издательство «Наука», 1968. – 272 с. 12. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. – Москва: Издательство «Наука», 1974. – 206 с. 13. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Д.Н. Ушаков. – Режим доступа до словн. : <http://www.slovopectia.com/3/192-0.html> 14. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). / Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 176 с. 15. Collins Dictionary of the English Language. Second edition. Ed. by P.Hanks. – Collins London and Glasgow, 1986. – 1771 p. 16. Das “Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словн. : <http://www.dwds.de> 17. Duden, Deutsches Universalwörterbuch. – Bibliographisches Institut & FA Brockhaus AG, 2006. – 2016. 18. Langenscheidts Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache. – Langenscheidt Pub Inc, 1996. – 1182. 19. Oxford Dictionaries [Электронный ресурс]. – Режим доступа до словн. : <http://oxforddictionaries.com> 20. Wahrig Deutsches Wörterbuch, Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“. – Bertelsmann Lexikon Verlag, 2002. – 1452.